3

वेदान्तनये जीवः

डॉ त्रिपुरारि कुमार ठाकुर
असिस्टेंट प्रोफेसर,संस्कृत-विभाग
श्री सुदृष्टि बाबा स्नातकोत्तर महाविद्यालय, रानीगंज, बलिया
Email: tripuraridu@gmail.com

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः।
अनेन वेद्यं सच्छास्त्रमिति वेदान्तडिण्डिमः।।

अत्र शुकरहस्योपनिषदःएवकारपरम्परया जीवत्वावच्छेदेन ब्रह्मत्वायोगव्यवच्छेदसंसिद्धावादौ कस्तावज्जीवोऽत्र व्युत्पत्तिशरणम्।प्राणधारणार्थकात् जीवधातोः जीवतीतिविग्रहे आहोस्वित् जीवनम् इति विग्रहे धञि[1], कप्रत्यये[2] कृते सति जीवपदस्य भवति निष्पत्तिः । इदं जीवपदमस्ति प्राणिनि वृत्तौ वृक्षभेदे वृहस्पतादौ[3] इत्यदिष्वर्थेषु शक्तम् । अस्य दार्शनिकः भावः अस्ति विशिष्टः तच्च प्रतिदर्शनतन्त्रम्पार्थक्यमावहति । तस्य स्वरूपे परिमाणे वैशिष्ट्ये वैविध्यमङ्गीकरोति । एतादृशं वैशिष्ट्यं मनसि आश्रित्य अनुसन्धानमार्गे विषयोऽयं“वेदान्तनये जीवः”समुपस्थाप्यते विशिष्यानुवेदान्तम् ।

---

[1] पा. सू. 3.3.18

[2] पा. सू. 3.1.135

[3] अमरकोषः -2.9.119 उपरि रामाश्रमी टीका

Volume 4, Issue 2, 2025, p. 26-48, ISSN 2583-6331
©Indira Gandhi National Open University

शोधपत्रस्य उद्देश्यानि –

1. जीवप्रत्ययस्यावधारणा समायास्यतीति ।
2. तत्स्वरूपवैलक्षण्यमधिगतं भविष्यति ।
3. अस्य यथातथ्यात्मको भावः अधिगम्यते ।
4. अस्य पदार्थस्य अवस्थाः अनुशील्यते ।
5. अस्य परिणामविशेषः अनुसंधीयते ।
6. ईश्वरेण ब्रह्मणा वा साङ्गत्यमधिक्रियते ।
7. दार्शनिकदृष्ट्या जीवः कः अयमंशः विचार्यते ।
8. जीवस्य जीवनक्रमः क्रमीक्रियते ।
9. ईश्वरपदार्थयोः साधकः जीवः अस्ति वा न वेति भावः परिशील्यते ।

एतानि प्रमुखोद्देश्यान्यधिकृत्यायं विषयः विमृश्यते ।

[क] जीवसम्प्रत्ययः –ननु कस्तावज्जीवः इति प्रश्नोत्तरे श्रीमदाद्यशङ्करवचनम्अनुनीयते यत् – “अस्ति आत्मा जीवाख्यः, शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः, कर्मफलसम्बन्धीति” ।[4] अत्रात्मनः जीवत्वम्, शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षत्वम्, कर्मफल सम्बन्धित्वञ्चेति वैशिष्ट्यमायाति यच्च च जीवत्वसामानाधिकरण्यमाप्नोति तेन शरीरान्तः करणावच्छिन्नत्वे सति कर्मफलसम्बन्धित्वे सति जीवत्वविशिष्टः जीवः तदात्माख्येति उपपद्यते । अनेनास्य जीवस्य कर्तृत्वम्, फलभोक्तृत्वञ्च सूपपद्यते। जीवोऽयमवभासकत्वमपि स्वीकरोत्यत्राचार्याः पञ्चदशीकाराः[5]- अहङ्कारः प्रभुः सभ्या विषया नर्तकी मतिः । तालादिधारीण्यक्षाणि दीपः साक्ष्यवभावः । अनेन पञ्जराध्यक्षत्वमुपपद्यते । वस्तुतः शरीरस्य अन्तः पदार्थाः ये सन्ति तेषामुपस्थापकत्वम् अस्य जीवस्येत्यन्वेति । अन्तः करणस्वरूपा या बुद्धिः तन्मर्यादया जीवत्वमेति । तत्सम्बन्धस्य मिथ्यात्वम् अस्तीति विवेकचूडामणिकाराशयः तेन अस्य जीवस्य वैलक्षण्यमायाति तथा च[6] -

---

[4] शां. भा. 1.3.17 उपरि

[5] पञ्चदशी 10/140

[6] विवेकचूडामणिः - 202-3

©Indira Gandhi National Open University

यद्बुद्ध्युपाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि । जीवत्वं न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणम् । अत्र अस्य यद्यन्तःकरणध्यक्षत्वमुपपद्यते तर्हि जगद्धारकत्वमाप्यायाति तेन येन इदं जगत् धार्यते सः जीवः इत्यर्थोऽप्यायाति ।[7] अत्रास्य जीवस्य शरीक्षापेक्षया ज्ञानेन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाध्यक्षत्वम् उपपद्यते । अनेन उभयविध-इन्द्रियेन अयं संसारः आत्मसात्क्रियते । सन्दर्भेऽस्मिन् माण्डूक्यकारिकाकारस्य इदम्पद्यमवधेयम्[8] -

"जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् इति" अत्र जीवहेतुकाः भावाः इत्यन्वयः ज्ञेयः । अनेन पदार्थाध्यक्षत्वमपि सम्पद्यते । अपि च तुरीयत्वमप्युपपद्यते तेन तत्त्वमसि इत्यादिमहावाक्यानामन्वयो भवति अत्र अयं जीवः स्वप्रकाशकः पदार्थोद्भावकः, अन्तःकरणोद्दीपक वर्तते । अस्य विविधास्पदे वैविध्यमुपपद्यते अत एवास्य प्रवचनालभ्यत्वं गम्यते । परमत्र ब्रह्म उपाधिसमन्वितत्वात् वाङमनः प्राण समुदायान्वितं भवति तदा ब्रह्म एव जीवः ।[9] अवस्थात्रयावच्छिन्नमप्यस्यान्वेति । अस्य जीवस्य प्रत्यये चैतन्यस्यापि समवधारणा समायाति । यदास्य अन्तःकरण- साङ्गत्यम्भवति तदा जीवत्वम्प्रकीर्त्यते । ईश्वरचैतन्यबिम्बप्रतिबिम्बित्वम् अपि जीवत्वम्। अत्राच्छाद्याच्छादकभावः ईश्वरजीवयोः संगतो भवति यत्राच्छादकः ईश्वरः आच्छाद्यः च जीवः । भवतु जीवः चैतन्यान्वितः ईश्वरव्यतिरिक्तः अज्ञानावच्छिन्नः बिम्बादिप्रतिबिम्बितः । रामानुजोऽप्यस्य चैतन्यतत्त्वस्यप्राधान्यम्प्रदाय आह – "तत्र चिच्छब्दवाच्याः जीवात्मनः परमात्मनः साकाशाद् भिन्नाः नित्याश्चः"[10] अत्र चित् पदार्थस्य वैशिष्ट्य हि – "अन्तर्यामित्वावच्छिन्नत्वमभ्युपेति" ।[11] अनेन तस्य वासुदेवस्य प्रेरकत्वम् अपि च जीवस्य प्रेर्यत्वम् उपपद्यते । अत्र आर्हतैः अपि बोध त्वमादाय जीवस्यास्यायैम्भावः समुपस्थापितः – "सकल जीव साधारणं चैतन्यं उपशमक्षयोपशमवशात् औपशमिकक्षयात्मक भावेन कर्मोदयवशात् कलुषान्याकारेण

[7] गीता - 7/4-5

[8] मा. का. वैतथ्य प्र. 16

[9] न्यायकोशः - जीवव्याख्यानम् पृ. सं. 296

[10]माध्वाचार्यरचितः सर्व द. सं. [स. दर्शनम्] पृ.सं. 189, उ. रां. श. ऋषि, चौ. वि.

[11]तथैव पृ.सं. 194, श्लोक सं. 16- 2 चरण

©Indira Gandhi National Open University

परिणतजीवपर्याय विवक्षायां जीवस्वरूपं भवति”[12] न्यायवैशेषिक मतसम्मतसंग्रहग्रन्थपरकं वचनमत्र बन्धमोक्षसाक्षेत्वम् आयाति ।[13] केचित्तु अनित्यज्ञानाश्रयः जीवः । अस्तिकायान्वितोऽयं जीवः इति जीव प्रत्ययावधारणा ।

ननु उपरि जीवान्विताः याः अवधारणाः वर्तन्ते ताः सर्वाः यदि सूक्ष्मेक्षिकया विवेच्यन्ते ततर्हि शरीरान्विततत्वेन बन्धस्य मोक्षस्य अस्तिकायस्य संगतिरायाति । अत्र इन्द्रियपदेन चैतन्यसंग्रहः, बोधसंग्रहः ग्राह्यः । कर्मफलसम्बन्धित्वेन बन्धमोक्षत्वाभ्यामिह ईश्वव्यतिरिक्ततत्वम् आयाति एतावता इदं वचनमत्र ऊह्यं यत् एकैकं पक्षमाश्रित्य जीवप्रत्ययस्य या अवधारणा सा श्रीमदाद्यप्रत्ययान्वितेति मदीयोऽभिप्रायः । अत्र प्रत्ययावधारणया एतस्योत्पत्तिरप्यवधेयेति ।

[ख] जीवस्य परिमाणः –जीवस्य परिमाणसन्दर्भे विविधविचाराः वर्तन्ते । प्रथमः पक्षः अस्य विभुत्वम् अस्ति । वैष्णवदर्शनेऽस्य अणुपरिमाणः प्रसिद्धः । मध्यमपरिमाणवादिनः माध्यमिकबौद्धाः सन्ति । शरीरपरिमाणात्मकः जीवः इति जैनाः अत्र अणुत्वपक्षोऽप्यस्ति । अत्र एका परिचर्चा कार्येति धिया प्रथमः पक्षः अणुत्वम् उपस्थाप्यते – अत्र भोक्तुमशक्यत्वमपरिमाणविशेषत्वम् अणुत्वमायाति । अत्र अण् धातोः शब्दार्थकत्वम्[14] उत प्राणनत्वम्[15] अन्वेति । यदि शब्दत्वमादाय अणुत्व परिचर्चोपस्थाप्यते तर्हि अस्य जीवस्य नित्यानित्यत्वम् इत्येकः पक्षः आयाति यतो हि शब्दाः नित्याः अनित्याश्चः । नित्यत्वपक्षपरकपरिमाणे विभुत्वप्रसंगः, अनित्यत्वपरकपरिमाणे शरीरपरिमाणः अस्तिकायात्मकः माणः अन्वेति । परमत्र अणोरणीत्वप्रसङ्गः समायाति । अयं भावः जीवः अणोः अप्यणुतरःअणीयः अवगन्तव्यः तत्र अणुत्वव्यवस्था तु जालान्तर्गतस्य रजसः आद्यः भागः उत बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य भागः ग्राह्यो भवति । तथापि तस्य विप्रतिपत्तौ तु “युगपच्छिरः पादयोः वेदना” इति प्रसङ्गस्य उपपत्तिः न स्यात् एवं च

[12]तथैव - अर्हत दर्शनम् पृ. सं. 125

[13]सिद्धान्तचन्द्रोदयः [न्याय श.] पृ. सं. 216

[14]भ्वादिगणः (सि. कौ.) धात्वङ्कः 473, क्रम्यन्ताः

[15]दिलदि - धात्वाङ्कः 1251

©Indira Gandhi National Open University

विभुत्वाग्रहः अत्र ग्राह्यः । तथा च **“पृथगुपदेशात्”**[16]अयं भावः श्रुतौ तस्य परिमाणसन्दर्भे अणोः पृथक् उपदेशः अपि समायाति तत्र जीवपरिकरीभूतस्य वैशिष्ट्यमादाय अणुत्वाद्यारोपः अन्वेयः भवति तथा हि – अङ्गुष्ठमात्रः रविरूपतुल्यः इति ।[17] इति प्रामाण्यादिकादाय यदि अस्य विभुत्वम् उपस्थाप्यते तत्तर्हि किन्तावत् विभुत्वम् इति प्रश्नः समायाति ? अस्य परिमाणत्वपक्षे परममहत् परिमाणवत्त्वम् उपपद्यते ।[18] अन्यच्च ईशादिगुणविशिष्टत्वम् अपि आयाति । अनेन बिम्बवादावधारणा समायाति यत् मायावच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः अन्तःकरणावच्छिन्नत्वं जीवः इति । एवञ्च अणु-विभुमहत्व्याख्याभ्यः अपि समन्वेयः भवति इति ।

[ग] जीवस्य नानात्वम् –दर्शनसम्प्रदाये अयं प्रश्नः अस्त्यतीव प्रसिद्धः यत् जीवस्य नानात्वम् उत तदभाववत्त्वम् । अत्रायमंशः एकजीववादः अनेकजीववादः इति पदेनापि अवगम्यते । अत्र वेदान्तेऽपि एकत्ववादः बहुत्ववाद अवगम्यतेऽत्र ।

एकत्ववादः –अविद्याप्रतिबिम्बितत्वात् अवस्थादिशून्यतुरीयत्वादयं जीवः एकः इत्यस्य विषयस्य प्रसङ्गः आयाति । अत्र अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वसिमहावाक्यस्यान्वयोऽपि हेतुत्वमावहति।

बहुत्ववादः –अनेकावस्थायां स्थितत्वात् अन्तःकरणस्य विभिन्नत्वात्, बिम्बप्रतिबिम्बविस्तृतत्वात् अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा- परिग्रहत्वात् नानात्वम् उपपद्यते ।

परमत्र नानात्वचिन्तने उपाधिरेव हेतुः विद्यते । यथा एकः एव पुत्रः ज्येष्ठः, मध्यमः, कनिष्ठः भवति । राहोः शिरः इत्यस्य षष्ठ्यर्थोत्पत्तिः भवति, अन्तेऽपि स्वान्तत्वम् स्थाप्यते तद्ववदत्रापि उपाधिवशात् तस्य नानात्वम् अस्ति व्यवस्थापितम् अन्यथा एकत्वे हि गतिः आद्यास्ति ।

---

[16]ब्रह्म सूत्रम् 2.3.28
[17]श्वेताश्वतरोपनिषद् 518
[18]न्यायकोशः पृ. सं. 771

©Indira Gandhi National Open University

[घ] प्रस्थानद्वये जीवः –अद्वैतनये भामतीप्रस्थानस्य प्रकाशात्मयतिविवृतस्य विवरणप्रस्थानस्य महत्त्वमाधिक्येन वरीवर्ति । अत्र प्रस्थानद्वयघटितः जीवः अस्ति विवेच्यः ।

1. **विवरणप्रस्थानकः जीवः** –ईश्वरप्रतिबिम्बितः जीवो भवति । जीवस्य एकत्वम् अस्ति । जीवः अविद्याश्रयोऽस्ति ।

2. **भामतीप्रस्थानकः जीवः** –जीवाश्रिताविद्यायाः विषयः ब्रह्म अस्ति । जीवः अवच्छेदः वर्तते । अविद्यायाः अनेकत्वात् तदाश्रयभूताः जीवाः भिन्नाः अनेके च भवन्ति । अत्र कल्पतरुकाराः[19] -

जीवावस्था अविद्यायाः विषयं ब्रह्मशूक्तिवत् ।

ऊचे वाचस्पतिर्भाष्यश्रुत्योर्हृदयवेदिता ।।

अपि च[20] -

ब्रह्मैव जीवाश्रितयाऽविद्यया विषयीकृतम् ।

वाचस्पतिमते हेतुर्माया तु सहकारिणी ।।

अयं भावः जीवाश्रिता या अविद्या तया अन्वितं ब्रह्म जगतः उपादानत्वमभ्युपैति अपि चात्र माया द्वारकारणत्वम् उत सहकारिकारणत्वं भजति । एवञ्च एतन्नये जीवस्य माहात्म्यमतिशयमस्ति ।

जीवस्य अवस्थाः –इह हि अद्वैतनयेऽस्य जीवस्य या अवस्था तस्याः वर्णनं दृश्यते । ताः अवस्थाः अत्र परिचर्च्यन्ते ।

---

[19]सं. वा. वृ. इ. (10 खण्ड) पृ.सं. 90

[20]तथैव - 92

©Indira Gandhi National Open University

1. जाग्रतावस्था –अत्र शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो जीवः पदार्थस्य ज्ञानभावम् एति । अन्नमयकोषाबद्धः भोक्तृत्वम्भजति । अत्र इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम्भवति तद्वारकमेव सुखादीनामुपलब्धिः अवगम्यते । अत एवास्य कर्मफलभोक्तृत्वम् उपस्थाप्यते । वस्तुतः यथार्थ प्रत्ययप्रवाहावस्था एव जागरणम्भवति ।[21] अत्र जीवस्य मानादिकं संगच्छते । अत्रास्य वैश्वानरत्वम् उपपद्यते । अस्य वैश्वानरस्य व्युत्पत्तिः तु भवतीत्थम्–

क. विश्वेषां नराणाम् नयनात् अस्य वैश्वानरत्वम् ।

ख. विश्वेनराणां कुक्षिस्थानत्वात् वैश्वानरः ।

ग. विश्वान् नरान् नयति = पापपुण्यानुरूपां गति प्रददाति यः सः वैश्वानरः । एतद्रूपं हि – “जागरितस्थानः बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः, स्थूलभूक् इति”[22] अयं हि स्थूलं समधिगच्छति ।[23]अनेनास्य बहिष्प्रज्ञत्वम् अप्युपपद्यते ।

2. स्वप्नावस्था –अस्यामवस्थायां जीवत्वघटकीभूतानि इन्द्रियाणि शरीरं च गतिं नाप्नुवन्ति । अत्र जीवः अन्तः प्रज्ञः भवति । अस्यामवस्थायां जीवः तैजसत्वपदमेति । अत्र स्वप्नावस्थात्वं हि “जाग्रत्प्रज्ञानमेकसाधना बहिर्विषयेव अवभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मनसि आधत्ते । तन्मनः तथा संस्कृतं चित्रित इव पटःबाह्यसाधनानपेक्षम् अविद्याकामकर्मभिः जाग्रद्वदभासते इयमेव स्वप्नावस्था”[24]

अत्र जीवः तैजसत्वमेति । अयं हि तैजसः स्वप्नस्थानः अन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् भवति ।[25] अत्र अस्याः अवस्थायाः प्रक्रियात्मकं स्वरूपं तु – “परे देवे मनसि एकीभवति”[26] अपि च वास्तविकं रूपं – “न तत्र रथः न च रथयोगः”[27] इति निर्धारयति । वस्तुतः तत्र रथायोगः एव भवति इति ।

---

[21]न्यायकोशःपृ. सं. 291

[22]माण्डूक्योपनिषद् - 3

[23]मा. का. आ. प्र. - 3

[24]मा. उ. शांकरभाष्य - 4 उपरि

[25]मा. उ. - 4

[26]प्र. उ. 4.2

[27]वृ. उ. 4.3.10

©Indira Gandhi National Open University

[3] **सुषुप्त्यवस्था** –अवस्थाद्वयभिन्नावस्थेतीयम् । निद्रानाड्यवच्छिन्न आत्ममनासंयोगे हि तादृशावस्था सुषुप्त्यवस्था उच्यते । नात्र कामना भवति न च स्वप्नदर्शनं भवति । अस्यामवस्थायां ज्ञानशून्यत्वम् उपपद्यते । केचित्तु जीवः प्रज्ञानेनात्मना सम्परिष्वक्तः बाह्यं किंचन वेदनान्तरम् इति । अत्र माण्डूक्योपनिषदः पदजातम्– यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् इति[28]

[4] **तुरीयावस्था** –अत्र सर्वप्रपञ्चस्य उपशमत्वम् उपपद्यते । अस्याम् अवस्थायां जीवः नान्तः प्रज्ञः न बहिष्प्रज्ञः न चोभयप्रज्ञः भवति । शान्तत्वम् अद्वैतत्वञ्चोपद्यते । इयमवस्था एव आत्मा । अस्याः अवस्थायाः इदं रूपम् –

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्येव सुनिर्वृताः ।
सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ।।[29]

एतस्याः अवस्थायाः अपि चत्वारो भेदाः विस्तृताः वर्तन्ते –
क. जाग्रतः – जाग्रतजाग्रतः, जाग्रतस्वप्नः, जाग्रतसुषुप्तिः, जाग्रततुरीयः
ख. स्वप्नः – स्वप्नजाग्रतः, स्वप्नस्वप्नः, स्वप्नसुषुप्तिः, स्वप्नतुरीयः
ग. सुषुप्तिः – सुषुप्तिजाग्रतः, सुषुप्तिस्वप्नः, सुषुप्तिसुषुप्तिः, सुषुप्तितुरीयः
घ. तुरीयः – तुरीयजाग्रतः, तुरीयस्वप्नः, तुरीयसुषुप्तिः, तुरीयतुरीयः । इति ।
एतावता षोडशावस्थापन्नः जीवः विज्ञेयः ।[30]

(च) जीवस्य शरीराणि –अनुवेदान्तदर्शनम् अस्य जीवस्य शरीरत्रयमस्ति प्रसिद्धम् –
1. कारणशरीरम् 2. सूक्ष्मशरीरम् 3. स्थूलशरीरम्

अत्र कः विशेषः, शरीरत्रयावच्छिन्नः जीवः केन वैशिष्ट्येन सम्पद्यतेऽति भावो भवति प्रतिपाद्यः तथा च –

---

[28]मा. उ. 4
[29]मा. का. अलात शान्ति प्रकरणम् 93
[30]सं. सा. का बृ. इ. 10 खण्ड पृ. सं. 9

©Indira Gandhi National Open University

[1] **कारणशरीरम्** –इदं शरीरम् अत्यखिलकारणसमष्टिः । सर्वस्वरूपकारणत्वादिदङ्कारणशरीरमुच्यते । अत्र विवेकचूडामणिकाराः

“अव्यक्तमेतत् त्रिगुणैर्निरुक्तं तत्कारणं नाम शरीरमात्मनः ।[31]
सुषुप्तिरेतस्य विभक्त्यवस्था प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्तिः ।।”

अस्य जीवस्य इदं कारणं भवति । एतच्चाव्यक्तं सत् त्रिगुणैरुपेतं भवति । सृष्ट्यादौ जीवः एतस्य स्वरूपमाश्रित्य प्रवर्तते । वस्तुतः यदा ब्रह्म स्वगुणैः अज्ञानादिभिः सह भवति तदास्येश्वरत्वमुपपद्यते तस्य कारणत्व -व्यस्थितत्वात् कारणशरीरस्य प्रत्ययः सूपपद्यते । आप्रलयमस्य प्रसिद्धिः भवति । अविद्या एव एतस्य मूलम् उत कारणम् । अस्य वैशिष्ट्यञ्च -

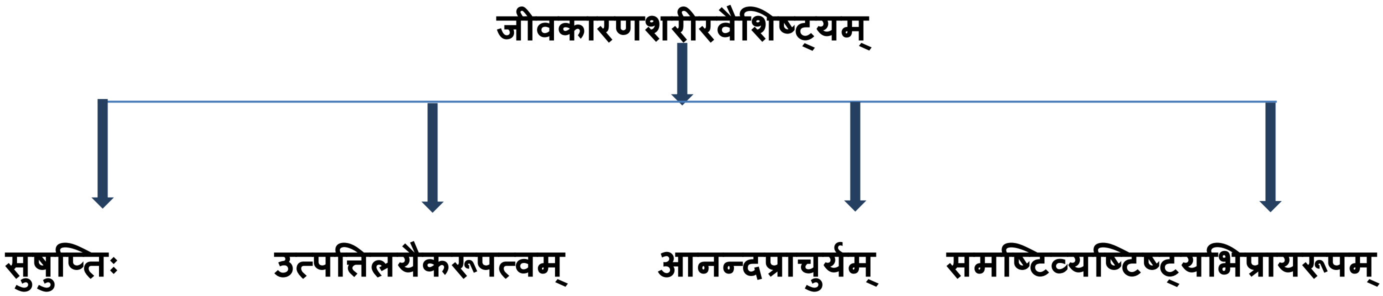

अत्र आनन्दमयकोषस्यावधारणा अपि स्फुरिता भवति । वस्तुतः अस्य अनादित्वे सति भावरूपत्वे सति विज्ञानप्रतियोगिकः अभावः अवगन्तव्यस्तेनास्य विज्ञाननिरपेक्षत्वम् उपपद्यते ।

[31]वि. चू. 122, भा द. वृ. को. - पृ. सं. 1261 खण्ड - 3

©Indira Gandhi National Open University

अत्र माण्डूक्यकारिकाकाराः –

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतेजसौ इति ।

अत्र कार्यकारणभावविचारे कार्यत्वावच्छिन्ना या कार्यता, तन्निरुपिता या कारणता सा सदैव ग्राहया भवति । इयं कारणता सापेक्ष्या विशिष्य ब्रह्मस्वरूपानपेक्ष्यास्ति । एतावता कारणत्वमादाय जायमानं शरीरमत्र कारणशरीरम् उच्यते।

[ख] सूक्ष्मशरीरम् –सूक्ष्मशरीरस्य अपरपर्यायः लिङ्गशरीरमस्ति । अत्र जीवस्य लिङ्गनं भवति । अत्रास्य व्युत्पत्तिस्वरूपेण सम्प्रत्ययीकरणमुपस्थाप्यते यत् – “लिङ्गयन्ते = ज्ञाप्यन्ते आत्मसद्भावः यैः तानि लिङ्गानि तैरन्वितानि शरीराणि लिङ्गशरीराणि इति”[32] अथात्र विवेकचूडामणिकारनये एतद्रूपम् -

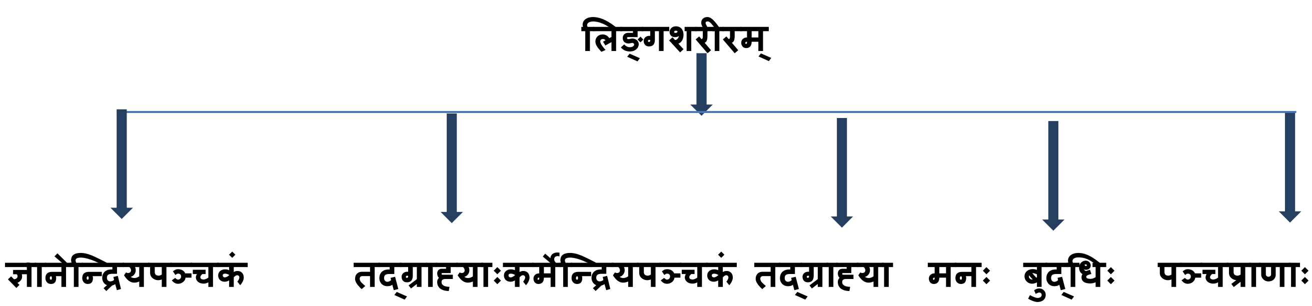

अत्र पञ्चदशीकाराः –

बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैः मनसा धिया ।

शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्तिङ्गमुच्यते ।।

एतावता सप्तदशसमवायान्वितं शरीरं लिङ्गशरीरम् उच्यते । सांख्यानुयायिनः अहङ्कारस्याप्यत्रोपस्थितिं स्वीकृत्याष्टादशावयवात्मकं शरीरं सूक्ष्मं प्रतिपादयन्ति परमत्र यदि

[32]वेदान्तसार टीका पृ. 100

Volume 4, Issue 2, 2025, p. 26-48, ISSN 2583-6331
©Indira Gandhi National Open University

महज्जन्यत्वेनान्वयः क्रियते तत्तर्हि सप्तदशत्वमेवास्य शरीरस्य सूपपद्यते । चूडामणिकाराः स्वप्रतिपादने **“वागादिपञ्च श्रवणादिपञ्च”**[33]
उक्त्वा तद्विषयत्वमपि आहुः इति । अत्र तैरस्य अष्टकपुरीत्वम् अपि सूपस्थापितम्

सूक्ष्मशरीरस्याष्टकपुरीत्वम्

- **पञ्चकसमुदायः** (5)
  - **ज्ञानेन्द्रियपञ्चकः**
  - **कर्मेन्द्रियपञ्चकः**
  - **प्राणादिपञ्चकः**
  - **भूतपञ्चकः**
  - **ग्राहृयपञ्चकः**
- **अन्तःकरणानि** (1)
  - **बुद्धिः**
  - **मनः**
  - **अङ्कारः**
  - **चित्तम्**
- **अविद्या** (1)
- **कर्म** (1)

एवं रीत्या यदि अनुशील्यते चेत् पुर्यष्टके बहूनां तत्त्वानां समावेशः दृश्यते परं पञ्चदशीकाराः सप्तदशत्वम् अस्योपस्थापितम् इति वैलक्षण्यम् एव ।

[ग] स्थूलशरीरम् –सर्वविधजीवप्रत्यययोग्यशरीरं स्थूलशरीरम् अस्ति । अत्र जीवः कलेवरत्वं वृणुते । यत्र मांसमूत्रादीनां प्राधान्यम् अस्ति । स्थूलशरीरम् अवाप्य परप्रत्ययः नाम बाह्यस्वरूपावबोधः स्वसजातीयविजातीयायवोधः भवति । अस्य शरीरस्य धर्माः-जायते, वर्धते, अपक्षीयते प्रभृतयः सन्ति ।

---

[33]वि. चू. 98

©Indira Gandhi National Open University

अत्र मानापमानदयः ज्ञायन्ते । विवेकचूडामणिकारमते इदं निन्द्यम् अस्ति । अस्य चातुर्विध्यम् उपपद्यते -

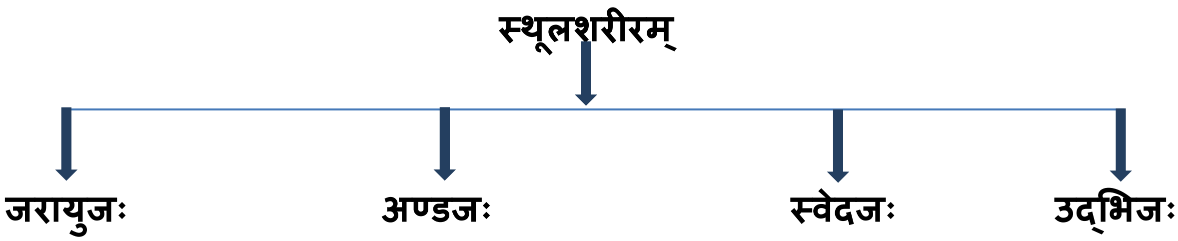

अत्र पञ्चीकृतस्य स्थूलभूतस्य स्थानम्भवति तेन तुलसीदासाः अलिखन् क्षितिजलपावकगगनसमीरजमिदं शरीरम् । वस्तुतः जीवः अत्र तनुत्वम्, जत्वम्, मृत्युत्वम्, सुखत्वं, दुःखत्वम् आप्नोति । अत्र भोक्तृत्वम् अस्य जीवस्य उपपद्यते ।

वस्तुतः लिङ्गशरीरविषयस्य यदा अविद्यया पूर्वजन्म कर्मणा च सम्पर्कः भवति तदा तस्य सूक्ष्मत्वम् उपपद्यते अतः सशरीरत्वे सति स्थूलत्वम् उपपद्यते इति विवेकः । यद्यपि आचार्याः अब्रुवन् यत् जीवः पञ्चराध्यक्षः परमत्रानुशील्य अवगम्यते यत् अयं तत्राबद्धः कारागारीयसदृशः इति अनुशील्य एव निन्द्यम् इदं सम्पद्यते । अत्र एतेषां शरीराणां गमनागमनम् अपि अस्ति प्रसिद्धम् इति स्थूलशरीरम् ।

जीवस्य यानत्वम् – शरीरत्रयापन्नः जीवस्य गमनमतीव सूक्ष्मम् अस्ति । यद्यपि स्थूलशरीरोपेतः जीवः बाह्यपदार्थभुक् सन् गमयति परं ततः प्राक् तदुत्तरे तस्य जीवस्य काव्यवस्था इत्यस्मिन् सन्दर्भे या प्रज्ञेति उपस्थातव्यात्रास्य जीवस्य त्रैविध्यंयानं कीर्तितमस्ति –

©Indira Gandhi National Open University

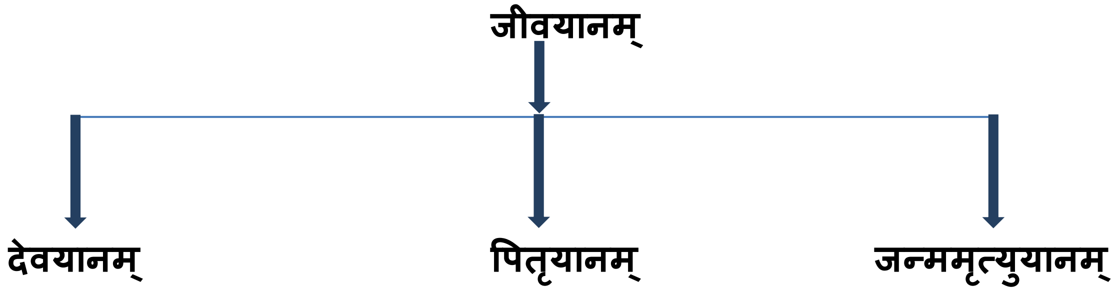

अत्र जीवः देवयानेन ब्रह्मलोकं गच्छति । पितृयानेन स्वर्गं याति तृतीययानेन जगति भ्रमति । जीवस्य योनि - भ्रमनसाधनं तृतीयम् एवास्ति । सन्दर्भेऽस्मिन् श्वेताश्वतरोपनिषदः व्याख्यानम्[34] -

“सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते

अस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।।

पृथगात्मानं प्रेरितारं चमत्वा

जुष्टस्ततस्तेनामृततत्त्वमेति ।।”

अत्र हंसपदेन जीवः स्वीकर्तव्यः । तेन अयम्भ्राम्यते । तस्य एव दयया अमृततत्त्वम् एति । अत्रास्य पाञ्चभौतिकम् अधिकरणम् अप्युपद्यते । अत्र ब्रह्मसूत्रस्य चतुर्थाध्यायघटकद्वितीयपादे एका परिचर्चास्ति यत् मनः प्राण; तस्मिन् जीवे अवतिष्ठति अपि च यदा मृत्युः भवति तदा जीवः नेत्राभ्यां ब्रह्मरन्ध्रेण बहिरागच्छति । अयं जीवः यदा बहिः आगच्छति तदा तस्य क्वस्थितिः इत्यपि प्रश्नः जायते तस्य उत्तरे भगवता वादरायणेन उक्तम् – “भूतेषु तच्छ्रुतेः”[35] अयं भावः पाञ्चभौतिकः पदार्थः यदा पञ्चभूतेषु व्यवस्थितः तदा

[34]श्वे. उ. 1.6

[35]ब्र. मू. 4.5

©Indira Gandhi National Open University

एव सेन्द्रियमनसा सहजीवः अपि तत्र तिष्ठति । वस्तुतः शरीराग्रहणात् प्राक् उत्तरे च तस्य तादवस्थ्यम् एव विद्यतेऽत्र कठः –

“अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ।
ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ।।”[36]

वस्तुतः देवयानासन्नात् प्राक् जीवस्य तत्संस्थत्वम् उपपद्यते यतो हि सूक्ष्मशरीरस्य एवामृततत्वलाभः । अपि च सः जीवः ततः प्राक् भ्रमति भ्राम्यते च । अतः उत्तरकाले ब्रह्मरन्ध्रात् [सुषुम्णायाः नाड्याः] निस्सरति । ततः ओम् इत्युचारयन् रश्म्यनुसारी भवति । एतत्परम्परया अस्य देवयानत्वम् उपपद्यते । जीवनमृत्वयानत्वं तु तस्य जीवस्य कर्मभोगापन्नोऽस्ति । पितृयान त्वं हि पितृलोकं गमयति । एषैव जीवस्य यानव्यवस्था ।

[ज] पञ्चकोशस्य जीवत्वम् –गौडकारिकीयाद्वैतप्रकरणे पञ्चकोशस्य जीवत्वम् उदाहृतम् अत्र च हेतु[37] -

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।
तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ।।

एतदुपरि भाष्यकाराः आलिखन् यत् – “पञ्चापि कोशाः आत्मवन्तः अन्तरतमेन सहि सर्वेषां जीवन-निमित्तत्वं जीवः भवति” अतः अत्र जीवत्वस्य व्युपस्थापनाय पञ्चकोशावधारणा उपादेयात्र तद्रूपम् –

36कठ. उ.

37गौ. का. अद्वैत प्रकरण श्लोक सं. 11, पृ. 136

©Indira Gandhi National Open University

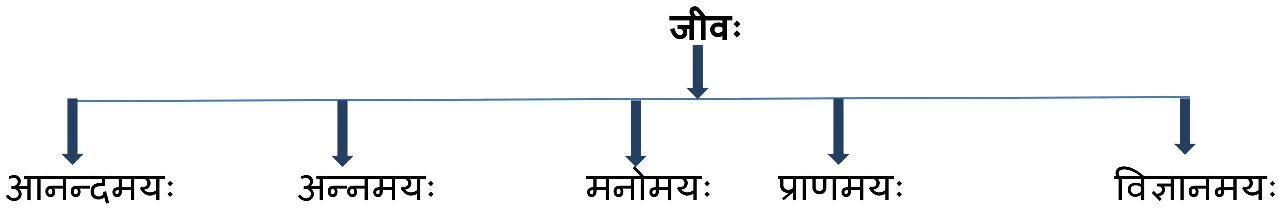

अत्रादौ भवचक्रक्रमः –पञ्चकोशात्मकस्य जीवस्य स्वरूपोपादनात् प्राक् इह तैत्तिरीये एषः क्रमः उपस्थापितोऽति तच्चोपादेयः[38] -

आत्मनः → आकाशः →वायुः→ अग्निः → आपः→पृथ्वी →ओषधयः अन्नम् → पुरुषः → इति ।

क. अन्नमयत्वम् –अन्नात् प्रजाः भवन्ति । तेन जीवन्ति अपि च अन्ने एव यान्ति । इदमन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् अस्ति । अत्र इदम् अवधेयं यत् अन्नेन सः जीवः न तु भवति न च याति । परं तेन शरीरस्य स्वरूपम् आयाति । तच्च स्थूल-शरीर वस्तुतः अन्नेन भूत्वा तेन अभिवृद्धिं प्राप्य यच्च विलीयते सः कोशः अन्नमयः ।

अत्रेदम् अनुसन्धेयमस्ति यत् बौद्धाः तस्यान्नवर्धितस्य शरीरस्य आत्मा स्वीकुर्वन्ति तन्न । यद्यपि अन्नस्य महत्त्वम् अस्ति तथापि तेन वर्धितस्य विषयस्य स्वरूपं त्वक्ॎचर्ममांसरुधिरादिॎत्वेन परिगम्यते ।

वस्तुतः यथा छायाशरीरम्, दर्पणशरीरम्, स्वप्नशरीरम्, मानसशरीरम्, आत्मतत्त्वहीनं विहीनं भवति तथैवात्र जीविते अन्नमये शरीरेऽपि-तन्न भवति । तथापि मुख्यव्यवहारः तु अवधेयः एव ।

---

38 ईशादि नौ उपनिषद् (सं. 2066) तै. उ. –मं. सं. – 2.1 पृ.सं. 345

©Indira Gandhi National Open University

एवञ्च अन्नात् नाम अन्नजात् वीर्यात् समुत्पन्नः तेन वर्धितः यः देहः सः अन्नमयः ।

ख. **प्राणमयत्वम्** –अत्र अन्नमयात् देहात् भिन्नः प्राणमयः कोशः भवति । अनेन प्राणमयकोशेन सः परिपूर्णः भवति ।[39] अत्र प्राणस्य खगत्वम् उपस्थापितम् अस्ति अत्र प्राणीदानाम् अवयवत्वेन कल्पनमस्तीत्थम् –

प्राणः	शिरः	→
व्यानः	दक्षिणपक्षः	→
अपानः	उत्तरपक्षः	→
आकाशः	आत्मा	→
पृथिवी	पुच्छम◌्	→

अत्र इदं सूक्ष्मशरीरम् एव अस्ति । यच्च स्थूलशरीर◌ावच्छिन्नम्एव । तेन चेयम् प्राणमयकोशावधारणा अन्विता भवति –

1. कर्मेन्द्रियैः सह प्राणादिपञ्चकं प्राणमयः कोशः ।
2. कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिः अन्वितोऽयं प्राणः प्राणमयः कोशः ।
3. प्राणादि-चतुर्दश-वायुभेदाः अन्नमयैः कोशेः सह वर्तन्ते सदा प्राणमयः कोशः ।

अत्र च अस्य स्वरूपम् तु इत्थम् अस्ति यत् कर्मेन्द्रियम् + प्राणपञ्चकम् = प्राणमयः कोशः इति ।

---

[39] तथैव –मं.सं. - 2.2 पृ.सं. 346

©Indira Gandhi National Open University

अयं हि प्राणमयः कोशः पञ्चकोशेषु द्वितीयः तथा च – अन्नमयकोशः – प्राणमयकोशः – मनोमयः कोशः

अयं भावः विकासक्रमे द्वयोः मध्यवर्तित्वम् अस्यइति । प्राणमयः कोशः तच्च आयुष्यम् तथा च - प्राणो हि भूतानाम् आयुः इति ।[40] एवञ्च अन्नमये सञ्चारत्वभूमिकायाम् अस्य प्राणमयस्य कोशस्य स्वरूपम् अवगम्यते ।

मनोमयः कोशः –तत्र मनोमयः कोशः प्राणमयात्, अन्नमयामयात् चान्यः वर्तते । मनोमयेन इदं शरीर भवति पूर्ण-शरीरम् । अस्य स्वरूपम् -

मनोमयः कोशः[41]

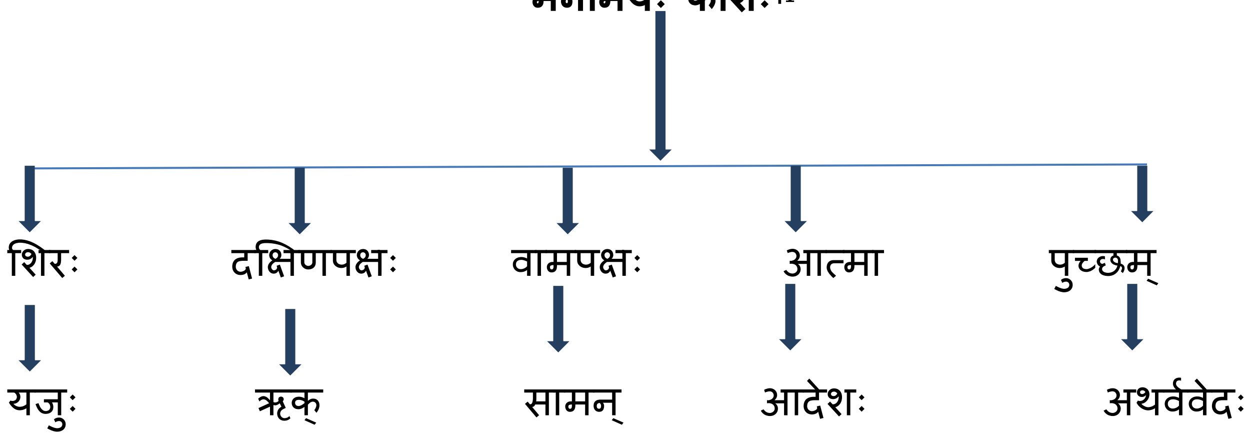

अत्र मनोमयस्य कोशस्य सामान्यरूपेण अनुशीलनं क्रियते चेत् वाङ्मयत्वं अस्य संगच्छते। **विज्ञानमयः कोशः** –मनोमयात् अन्यः आत्मा विज्ञानमयः वर्तते । यदाप्यन्यत्वञ्च तद्भिन्ने सर्वत्र परं अत्र क्रमशः क्रमादर्थमादाय मनोमयः कोशः स्वीक्रियते । अस्य स्वरूपम् –

[40]ईशादि नौ उपनिषद् (सं. 2066) तै. उ. गीताप्रेस गौरखपुर (उ.प्र.) मं. सं. – 2.3 पृ.सं. 35

[41] तथैव – मन्त्र संख्या 2.3, पृ. सं. 35

©Indira Gandhi National Open University

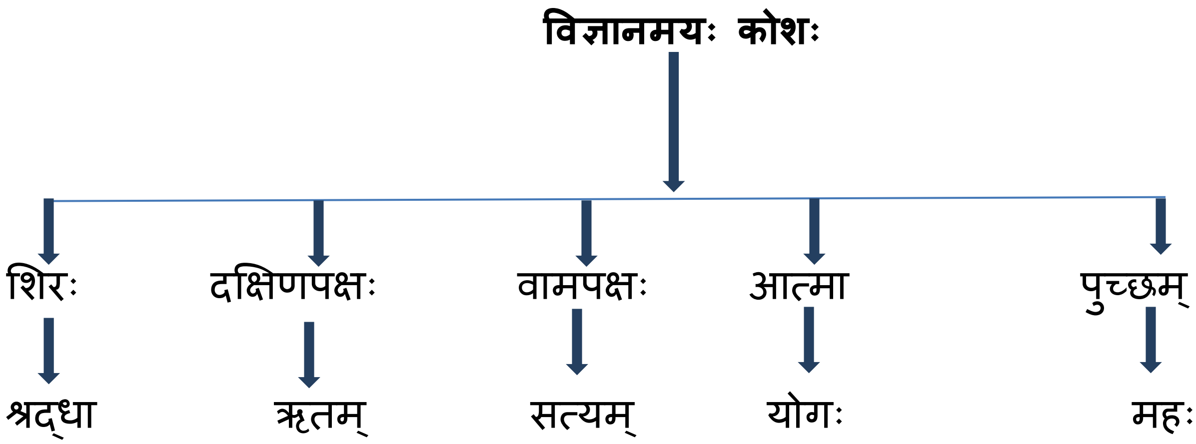

अत्र नैतिकः भावः आयाति एवञ्च अन्नमये शरीरम्मनोमये वाङ्मयम् विज्ञानमये नैतिकः भावः प्रतिष्ठितो वर्तते ।
विज्ञानम् यज्ञं साधयति । तच्च द्यौतनस्वभाववत् अस्ति । तद् ब्रह्म अस्ति । तच्च सर्वान् कामान् समश्नुते इति।

आनन्दमयः कोशः –आनन्दमयः कोशस्य सत्वे अयं हि जीवः पूर्णः भवति । अनेन पुरुषः पुरुष-विधो भवति अस्य स्वरूपम्

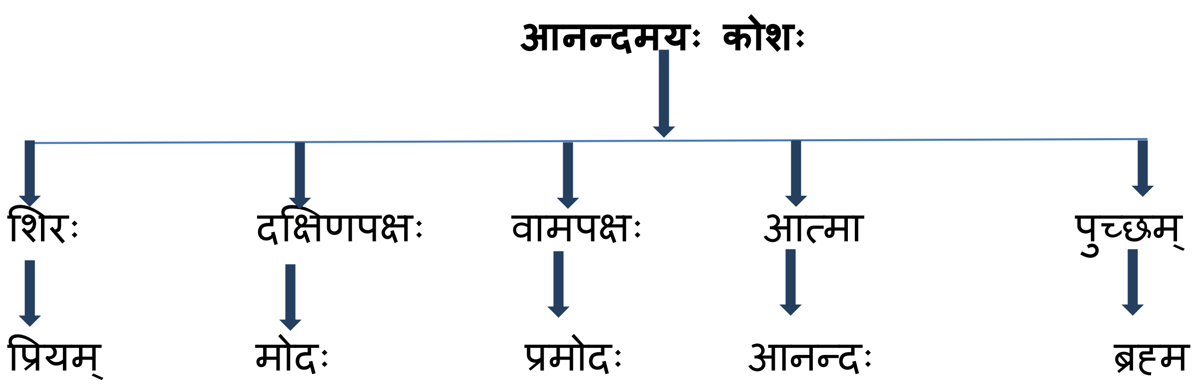

©Indira Gandhi National Open University

इति आनन्दमयः कोशः ।

ननु अत्र विचार्यते आदौ यत् पञ्चविधानां कोशानां यच्च शारीरिकं रूपं तत् वास्तविकम् उत औपनिषदः कल्पनोपेतम् इतिरित्या उत्तरयति यत् उपासकसौगम्याय एतद्रूपम् अत्र प्रतिष्ठापितम् इति।

एतेषां पञ्चकोशानां सामञ्जस्यात् जीवस्य अवधारणा समुदितास्ति ।
अत्र अयं जीवः जातः अजातो वा इति प्रश्नस्य समापनम् अनिष्पन्नमेव तदनु अत्र उद्भाव्यते यत् – "द्वैतवादिनः अजातस्य आत्मतत्त्वस्य जातम् इच्छन्ति तन्न समीचीनम् यतो हि सः अजातः अमृतश्च वर्तते । एतच्च प्रकृतिसिद्धम् ।" ननु यदि अयम् अजीवः, अमर्त्यः तर्हि अस्य प्रकाशः कथम् तदा उत्तरयति –

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः ।

सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाजं प्रकाश्यते ।।[42]

एवञ्चास्य नेति इति प्रतिषेधभिन्नत्वव्यवस्थाया परिप्रकाशः जायते ।

अत्र अयं जीवः शरीरेन्द्रियसमूहाध्यक्षः कर्मफलभुक् भवति । परमत्र जीवस्य कथं प्रत्यक्षः इतिरीत्या शरीराद्युपाधिभिरत्र प्रत्यक्षम् विषयेऽस्मिन् इदं तैत्तिरीयम् स्वरूपम्[43] अस्य समग्रं पक्षम् उद्धाटयति

---

[42] गौडपादाचार्याः (2000) उद मु. गौडकारिका गीताप्रेस गौरखपुर, उ.प्र. अद्वैतप्रकरणम् – 26, पृ.सं. 161
[43]भारतीय दर्शनम् प.भू.आ. बलदेव उपाध्याय (2008), भारतीय दर्शन. पृ. सं. 362

©Indira Gandhi National Open University

क्रमः	शरीरम्	अभिमानी	कोशः	अवस्था
1.	स्थूलशरीरम्	वैश्वानरः (विराट्‌ विश्वः)	अन्नमयः	जाग्रत्
2.	सूक्ष्मशरीरम्	सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः, तैजसः	मनोमयः प्राणमयः विज्ञानमयः	स्वप्नावस्था
3.	कारणशरीरम्	तैजसः प्राज्ञः ईश्वरः	विज्ञानमयः	सुषुप्तिः

एतदेव जीवः अजः शुद्धः नेति नेति रीत्या प्रत्यक्षः शान्तः वर्तते । अत्र उपरि तालिकायाम् अस्यााः विकास-प्रक्रियायाः उत अङ्गस्य पक्षस्य वा विस्तारोऽस्ति ।

(ञ) समीक्षा –जीवनप्रत्ययत्वविशिष्टस्य जीवस्य सम्प्रत्ययत्वोपादाने यथावेदान्ततत्त्वमिद मनुसन्धान प्रपत्रम् अस्ति अत्रादौ आत्मनः जीवत्वम्, शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षत्वम्, कर्मफलसम्बन्धित्वञ्च जीवप्रत्ययः प्रतिपादितः । अत्र जीवस्य आत्मनः जीवाख्यत्वेऽपि व्यपदेशः विधीयते । वस्तुतः तयोः भिन्नता अस्ति । यानाश्रितत्वादस्य पञ्जराध्यक्षत्वम् अस्त्येव । अनेन ब्रह्मणः पदार्थस्य चास्तित्वम् । अस्य चैतन्यबिम्बप्रतिबिम्बित्वम् अप्यस्ति प्रसिद्धम् । अस्य यावत्यः परिभाषाः सन्ति तासु श्रीमदाद्यशङ्करवचनस्य सुरभिः अस्त्येव,

©Indira Gandhi National Open University

उत ताः सर्वाः अन्तर्निहिताः भवन्त्यत्र । अस्य परिमाणत्वनिरुपणे विभुत्वोपस्थापने अन्वादीनां सामञ्जस्यं समायाति । अयमेकः बहुत्व विशिष्टो वात्र उपाध्यवच्छिन्ने बहुत्वकल्पनम् उपपद्यते । एकत्व बहुत्वादि परक प्रस्थान भेदः [भामतीविवरणभेदः] समुपलभ्यते । अस्यावस्थायाः नैजं वैशिष्ट्यम् अस्ति । अत्र षोडशावस्थायाः सङ्कल्पः अस्ति सूक्ष्मः । अस्य शरीरत्रयसूक्ष्मविषये पञ्चदशी-चूडामणि विचार वैमत्य मायाति । तत्र सप्तदशत्वस्य पुर्यष्टकस्य च वैभिध्यम् अट्टयम् अस्ति । अस्य ब्रह्मचक्रभ्रमणम् उपपद्यते । कोशावधारणास्य प्रतिपक्षं बोधयति । ततोऽस्य अद्वैतत्वम् एव शिवत्वं सङ्गच्छते इति जीवसमीक्षेति दिक् ।

सन्दर्भग्रन्थाः –

1. अमरकोशः
2. अष्टाध्यायी
3. न्यायकोशः
4. वाचस्पत्यम्
5. शब्दकल्पद्रुमः
6. ब्रह्मसूत्रम्
7. शाङ्करभाष्यम्
8. पञ्चदशी
9. विवेकचूडामणिः
10. उपनिषद्
11. गौडकारिका

©Indira Gandhi National Open University

12. माण्डूक्योपनिषद्
13. संस्कृतवाङ्मय का वृहद् इतिहास
14. वेदान्तसारः
15. भारतीय दर्शन
16. भारतीय दर्शन का वृहत् कोश

©Indira Gandhi National Open University